

Злі/добрі чужинці: євреї та цигани в російських народних легендах

Жанмарі Руїє-Віллоубі

УДК 398.21(470=411.16=214.58)

Jeanmarie Rouhier-Willoughby. The (Un)Clean Other: Jews and Roma in Russian Folk Legends. The perception of the other in legends is not nearly as straightforward issue as it would seem. Certainly, one could point to the depictions of Jews and Roma and safely assert that legends were responsible for misinformation and stereotypes about these people. We can safely conclude that the legend itself does not create stereotypes, but builds on those that already exist. I would contend that the Roma and Jews provide cover for the narrators to criticize the God and His Church.

Keywords: Jews, Roma, folk legends, stereotype.

Легенду в межах традиційної фольклористики слов'янські вчені визначають приблизно як жанр прози, який включає біблійних персонажів як зі Старого, так і з Нового Завітів (наприклад, Христос, Бог, Ной, Соломон, Богоматір тощо) або містить інших релігійних персонажів, характерних для православ'я (святі Петро, Георгій, Микола). У західній фольклористиці широко обговорювали питання, чи можна класифікувати легенду як фольклорний жанр, беручи до уваги, що її зміст може бути заснований на письмовому тексті. Однак легенда часто включає апокрифічний матеріал, запозичений з народної традиції, навіть при згадуванні подій, описаних у Біблії. Наприклад, В. Кузнецова [5, с. 72–73] досліджувала тексти, у яких ідеться про Бога та диявола, що разом створюють землю. Ці тексти є варіантами міфів про пірнальників углиб землі, посланих Творцем, щоб отримати матеріал для створення світу. Такі міфи побутували серед місцевих племен Сибіру та Північної Америки. У деяких версіях легенди про створення світу Бог відправляє диявола у вигляді пташки на дно океану, щоб отримати ґрунт. Бог створює чудове, рівнинне місце для життя людей; диявол, який зрадив Бога, залишив частину ґрунту за собою. Він імітує Господа, випльовуючи бруд, утворює болота, пустелі та високі гори, тобто несприятливу місцевість для людей, тим самим руйнуючи ідеальний світ, створений Богом. Однак сатана був необхідний Богові для створення світу. Крім того, люди розповідають багато легенд, які, безсумнівно, не запозичені з Біблії, наприклад, такі, де Ісус Христос і святі відвідують російські землі та спілкуються із селянами. Тут зміст легенди почерпнуто з багатьох джерел, більшість з яких поширювалися винятково в усній формі. Водночас біблійні теми відігравали суттєву роль. Найважливіші сюжети та фабули були запозичені з міфів, усних переказів, проповідей, а також фольклорного жанру релігійної пісні. Таким чином, як і Лінда Дег [2], я стверджую, що легенда не тільки має бути визначена як фольклорний жанр, завдяки зв'язкам із цими чітко вираженими усними формами, але й відображати традиційні звичаї та народні біблійні вірування, пов'язані з культурною ідентичністю.

Легенду спочатку розглядали переважно як консервативний, дидактичний жанр, який пояснює, як та чому виникло життя. Однак існують також інші погляди щодо її ролі та функцій у межах місцевого населення. Л. Дег стверджує, що легенду можна описати швидше як жанр, що стосується дискусій про системи вірувань [2]. Фольклористка пише: «Легенда є легендою, оскільки вона порушує дискусію щодо вірування. Коротка або довга, завершена або ні, місцева або глобальна, надприродна, міфічна, таємнича або абсурдна, про свій або чужий досвід, вираз протилежних думок, – це все, що легенду робить легендою» [2, р. 97]. Діана Гольдштейн стверджує, що легенди «вказують на те, що нас інтригує, цікавить, лякає та бентежить у щоденній реальності» [3]. Вона доводить, якщо навіть сюжет і може існувати в багатьох культурах, то не можна проаналізувати легенду, не враховуючи однаковий культурний контекст, у межах якого існує оповідання [3]. Ці аспекти легенди як ознаки вірування є ключовими не тільки для їх кращого розуміння, але й для аналізу циклу слов'янських легенд, які стосуються народження Ісуса Христа, Його розп'яття, ставлення до євреїв і циган.

Легенди часто пов'язані з поширенням стереотипів про чужинців, яких можна різним чином трактувати залежно від змісту легенди. Д. Гольдштейн [3, р. 84–85], наприклад, досліджує стереотипи, що стосуються тих, хто страждає на СНІД, а також образливі випадки на ґрунті націоналізму. Однак, як зауважує дослідниця, розуміння легенд ще більш ускладнене, ніж звичайне поширення поганих думок про тих, хто є небезпечними чужинцями для оповідачів [3, р. 85]. Коли легенди порушують такі проблеми, то їхні оповідачі намагаються пояснити природу стійкості таких уявлень завдяки віруванням, страхам та сумнівам у суспільстві. Російські легенди про євреїв та циган належать до цієї категорії. Їх головна мета полягає не в поширенні етнічних стереотипів, як позитивних, так і негативних, а в подоланні сумнівів щодо віри та природи у світі, створеному Богом.

Згадки про євреїв містяться в текстах про Різдво Христове та Його розп'яття на хресті. У випадку з Його

народженням російська традиція засновувалася на наказі Ірода вбивати хлопчиків, щоб у такий спосіб попередити втрату свого трону на користь новонародженого царя у Вифлеємі [4]. В апокрифічних версіях цього канонічного матеріалу йдеться про те, як Богоматері вдалося врятуватися від убивць. В одній версії, наприклад, Марія вбігає до будинку жінки, яка доглядає за дитиною, наказує їй кинути власну дитину у вогонь та притиснути Христа до грудей, як свою дитину. Жінка погоджується, оплакуючи долю власної дитини, але їй вдається обдурити солдат, які думають, що дитина у вогні – це Христос. Оглянувши піч, вони знайшли мертве немовля та пішли з дому. Однак Богоматір велить жінці, яка плаче, відкрити піч, де засмучена мати знаходить свою неушкоджену дитину, що грається вугіллям. Діва Марія, яка все ще перебуває в небезпеці, тікає від переслідувань юдейських вояків. Потім вона зустрічає селянина, який оре поле. Вона говорить, що вже наступного дня він зможе зібрати дозрілий урожай, та залишає чоловіка. Коли вояки запитали селянина, чи не бачив він жінку з немовлям, він відповів, що вони проходили тут, коли він орав поле. Таким чином, завдяки тому, що врожай дозрів за одну ніч, вояки повірили, що ця подія трапилася дуже давно, та припинили переслідування. Нарешті, Марія з Немовлям прибули до берега річки, де гралися діти. Марія попросила переправити їх через річку, але їй відповіли, що човен поламаний. Вона просить їх знов глянути на човен, який у чудесний спосіб став придатним для використання. Вони перевезли Марію з дитиною через річку і, таким чином, урятували Христа від долі хлопчиків, яких Ірод вирізав.

У деяких версіях Діва Марія взагалі не фігурує в оповіданні. Христос у вигляді дорослого самостійно потрапляє до будинку жінки та просить врятувати його – кинути власне немовля до вогню та притиснути його до своїх грудей. Вона погоджується. Коли вояки приходять, то бачать дитину, яка палає у вогні. Вони радіють, уважаючи, що вбили Христа, та залишають будівлю. Мати оплакує мертву дитину, але Христос наказує їй відкрити піч, де вона бачить свою дитину неушкодженою, яка сміється та грається з вугіллям серед полум'я.

Оскільки цей мотив поширений та, безсумнівно, може призвести до негативного сприйняття євреїв, то найбільш засуджувана подія в очах оповідачів – це роль, яку відіграли євреї в розп'ятті Христа. Саме їхня причетність до вбивства викликала найтриваліші та найсуворіші покарання в російських легендах. У різних версіях таких легенд євреїв зображують як безжалісну, кровожерливу націю, представники якої вбили Месію, унаслідок чого зазнали багато страждань. В одній версії, яку цитує О. Белова, оповідач стверджує, що сучасні євреї насправді є нащадками однієї доброї жінки, якій було страшно бачити події, що розвивалися [1, с. 76]. У відповідь на її жаль щодо страждань Христа, Бог дозволив їй вижити, тоді як євреїв, які залишилися й жадібно спостерігали за Його стражданнями, було вбито Богом за співучасть у злочині. О. Белова також цитує легенду, де

оповідач тлумачить масове знищення євреїв як покарання їх за розп'яття Ісуса Христа.

Інші традиції євреїв, що відрізняють їх від росіян, наприклад, обмеження в їжі, також пов'язані з розп'яттям Христа та його зв'язком із християнською вірою. Через те, що Христос помер на хресті, згідно з легендами, євреї не їдять нічого, що нагадує хрест. Наприклад, вони не їдять окіст тварин, тому що його кістки утворюють хрест, або певні види риби, зокрема щуку, оскільки її кістки також утворюють хрест. Інші легенди пояснюють, чому євреї не їдять свинину: після арешту Христа вони хотіли довести, що Він – шарлатан, і запитали Його, що сховано в сусідньому приміщенні. Він правильно вказав, що це була свиня із дванадцятьма поросятами. Через це євреї мають заборону щодо вживання свинини. Також невір'я в Христа, у Його Воскресіння призвели до появи негативних фізичних характеристик євреїв, наприклад, ластовиння, струпів, неприємного запаху тощо [1, с. 76–77, 296, 368].

Євреї в багатьох легендах слов'янського світу стали прикладом відсутності віри в Христа. Вони страждали та продовжують страждати тому, що не прийняли православ'я, яке для росіян та інших слов'янських народів є істинною вірою. Легенди про євреїв та їх покарання за зраду, ересь та роль у розп'ятті Христа демонструють, чому потрібно дотримуватися православної віри та суспільних уявлень, які вона представляє. Легенди часто виглядають як надзвичайно консервативні тексти, які стають певними суспільними нормами. Однак таке сприйняття, на мій погляд, зменшує значення як самого жанру, так і функції, яку він виконує в певному соціально-культурному контексті.

Подібне сприйняття євреїв, зокрема, цікаве тим, що воно не засноване на безпосередньому досвіді спілкування з представниками іншої етнічної групи. Через певні історичні обставини та відмінні доктрини віри більшість євреїв жили відокремлено від росіян – в інших населених пунктах, без тривалого/частого контакту. Легенди, однак, створюють відчуття чужинців, незважаючи на нестачу досвіду в спілкуванні з євреями. Вони формують образ групи, яка існує поза межами російського світогляду, але є прикладом того, ким населення боїться стати, якщо не дотримуватиметься Христової віри. Бог карає тих, хто не є покірним. Якщо Д. Гольдштейн [3] має рацію з приводу того, що в легендах порушуються ті питання, які нас лякають, тоді, мабуть, ми можемо дійти висновку, що це фактично не етнічний стереотип чужинців, найважливіший у легендах, а страх прокляття та покарання за спротив жити за православними заповідями. Однак складнішим є питання ставлення до загадки існування євреїв у цьому світі. Той факт, що вони вижили в Росії, ставить під сумнів ефективність християнської віри взагалі. Якщо євреї вбили Божого Сина й залишилися невідступними у своєму запереченні Його сили та істинної віри в Нього, то чому Бог дозволив їм існувати? Бог міг, напевне, знищити їх, якщо вони насправді були могутніми, як уважали росіяни. Легенди поєдналися з цією доктриною, намагаючись пояснити, як і чому євреї

вижили (та в деяких випадках процвітають), незважаючи на їх заперечення Бога. Легенди про євреїв не тільки сприяють створенню образу злого чужинця серед віруючих росіян, а у своїй основі пов'язані зі страхом, що російська відданість православ'ю може бути неправильним вибором. Уявна перевага православної релігії (та всемогутності Бога) фактично піддається випробуванню через зміст легенд.

Однак євреї не єдині «неросіяни», про яких ідеться у легендах про народження Христа та його смерть на хресті. Цигани також посідають важливе місце серед цих груп. Їх зазвичай зображують як опозиційну позитивну силу, порівняно з євреями. У цитованій вище оповіді, жінку, яку Богоматір просила стратити власну дитину, щоб урятувати Христа, часто зображено циганкою. Із цієї причини Богоматір (або сам Христос) дозволила циганам блюзнити, тоді як інших (а саме росіян) карали за таку поведінку.

Як і у випадку з євреями, образу циган відведено особливе місце в оповіданнях про розп'яття на хресті. Якщо євреїв було покарано за їхню роль у смерті Христа, то циган – нагороджено. Існує багато версій легенд про роль цигана в цій події. В одній поширеній версії [1, с. 79–81] коваль-цигана попросили викувати чотири або п'ять цвяхів, необхідних для розп'яття на хресті. Останній цвях був призначений для того, щоб проткнути серце Христа. Якщо б це трапилося, тоді Христос насправді б помер і не воскрес. Коваль-циган (або циганка) зміг надурити юдейських вояків, які страчували Христа: він викував один пошкоджений цвях, який передав воякам в останню мить, щоб вони цього не помітили; або сховав один із цвяхів; або сказав воякам, що муха чи бджола на грудях Христа була цвяхом. З цієї причини не слід убивати муху і бджолу, оскільки вони також відіграли важливу роль у збереженні життя Христові. Таким чином, цигани безпосередньо відповідають за Воскресіння – ключовий момент християнської віри. Без них фактично християнства не існувало б. У результаті, Христос віддячив їм, надавши або можливість згадувати Його ім'я всує, або право жебракувати чи красти безкарно.

Я не маю на меті сказати, що в таких легендах циган зображують ідеальними. У деяких оповіданнях зазначено, що вони є нащадками жінки та диявола, що пояснює їхній темний колір [1, с. 78]. В одній російській легенді розповідається, чому цигани кочують: Бог забув надати їм землі під час її розподілу між народами, тоді Він сказав, що цигани матимуть своєю оселею дороги [1, с. 78]. Безсумнівно, навіть «винагороди» за врятування Христа не є схваленням їхніх традицій.

На відміну від легенд про євреїв, опис циганського життя засновується на фактичному контакті з росіянами. Цигани жили й тісно спілкувалися (і продовжують спілкуватися) з росіянами. У цьому випадку їхнє спілкування загрожувало конфліктами з обох сторін, навіть якщо легенди звертаються тільки до російського сприйняття цієї етнічної групи (так само, як і сприйняття росіянами євреїв; було б дуже корисно зібрати легенди серед євреїв і циган про росіян та порівняти їх). У легендах про роль циган у християнському житті йдеться про те, що росія-

ни вважають поведінку цього народу підозрілою. У таких текстах цигани, як і євреї, сприймаються чужинцями. Однак цигани, як і євреї, є дилемою для росіян. Загалом їх можна класифікувати як «віруючих», але у що і в кого? З погляду росіян, вони не дотримуються істинних вірувань і не демонструють своєю поведінкою поваги до цінностей, яку Церква і священники вимагають від росіян.

У нашому обговоренні дилеми щодо існування євреїв, усупереч їх ролі в розп'ятті Ісуса Христа та наступної зради, я зауважила, що легенди виконують три функції: примусити людей підкорятися; пояснити, як було створено світ; сприймати з певним сумнівом соціальну реальність та ключові вірування росіян. Подібна ситуація і з легендами про циган та Христа. Легенди пояснюють, як трапилося, що цигани так поводяться; чому Бог не карає їх за таку поведінку. Фактично вони ілюструють, чому такий народ завдає шкоди росіянам. Легенди також традиційні. Вони спонукають росіян дотримуватися норм, які цигани порушують або ігнорують.

Незважаючи на пояснення, чому так поводяться цигани, зрозуміло, що росіянам ніколи не подобався їхній стиль життя. У цьому випадку легенди відображають конфлікт, страх та образу, на які Д. Гольдштейн [3] посилається у своєму дослідженні легенд. За загальною думкою, цигани – «не чужинці», вони нібито «добрі», але росіяни демонструють різні погляди на цей народ у результаті спілкування з ними. У цьому випадку соціальна поведінка циган вселяла несприйняття їхньої культури. Таким чином, хоча в легендах євреїв та циган зображують чужинцями, джерела цих двох розумінь дуже різні: одне розуміння було запозичене з ролі євреїв у розп'ятті Ісуса Христа, а зовсім не з фактичного контакту з ними; друге розуміння, з погляду на поведінку циган, – з безпосереднього досвіду контакту з ними, незважаючи на більш-менш позитивне зображення їх у легендах. Отже, ми повинні бути уважними під час оцінки того, як стереотипи щодо чужинців формуються та висвітлюються в легендах. Легенди фактично є частиною більшого соціального комплексу.

Оскільки ці стереотипні уявлення про чужинців заснуються на двох дуже різних джерелах, то цигани, як і євреї, демонструють безсумнівну відмову від світу, створеного Богом для своїх віруючих, від догматів християнської віри. Однак ці народи, очевидно, не були покарані, як уважають росіяни. Легенди про циган і євреїв багато в чому загадкові та підтримують віру в суспільстві. У легендах про євреїв росіяни виражають свою образу за те, що євреї вижили, незважаючи на їхню огидну поведінку, – убивство Христа та подальшу зраду. По суті, народні легенди про євреїв виражають сумніви росіян щодо могутності Бога, а також, можливо, заспокоєння тих страхів, пояснюючи, як і чому Бог покарав євреїв або дозволив їм вижити (наприклад, добра жінка, яка відвела очі під час катування Христа).

З погляду російських виконавців легенд, цигани також ставлять християнську віру під сумнів тим, що вони зрадливі, руйнують заснований Богом порядок у світі, займаються крадіжками, жебракуванням та ведуть кочовий спосіб життя. Легенди виказують гнів

росіян щодо такої поведінки циган та припускають, що система, створена Богом, можливо, не така досконала, якою б мала бути. У легендах ідеться про росіян, які скаржаться на свою долю, на рішення Бога «покарати» їх, істинних віруючих, прихильників Божих законів, порівняно із циганами. Фактично цей цикл легенд ставить під сумнів мудрість Бога та створеного Ним світу. Оповідачі легенд запитують: «Чи це чесно, коли ми підкоряємося Твоїм заповідям, Господи, а ті нащадки диявола про це і не думають?» З цього погляду ми бачимо паралелі між легендами про циган та євреїв, у яких ідеться про сумніви щодо християнства й необхідності підкорятися його догматам та, зрештою, про наслідки непокори. По суті, вони ставлять під сумнів всемогутність Бога та світ, який Він створив. На перший погляд, російські народні легенди покликані підсилювати, як правило, традиційні вірування та викликати покору в людей, однак фактично вони є складнішим жанром. Вони не тільки зображують, як людей карають за порушення соціальних правил (хоча вони можуть здійснювати й таку функцію). Отже, що найважливіше, вони дозволяють російським віруючим порушувати суттєві питання про сумніви щодо їхньої системи вірувань. Вони опосередковано ставлять під сумнів порядок у світі, який створив Бог для православних християн-росіян, водночас, можливо, підсилюючи дотримання віри як правильного рішення. У цьому розумінні легенда маскується під консервативну соціальну полеміку, вона допомагає зрозуміти причини занепокоєння, яке відчували російські оповідачі щодо реальності, з якою вони зіткнулися. Одна з причин пов'язана із загадковими подіями щодо дотримання їхньої віри – православ'я – та глузуванням чужинців над суспільною поведінкою й системами вірувань, які дорогі росіянам. Тоді нам залишається запитати, чи всі ці легенди представляють традиційний жанр, що зміцнює віру? Чи це є жанр, який фактично ставить під сумнів соціальні норми, що впливають з віри – у цьому випадку з православ'я?

Безсумнівно, євреї та росіяни спілкувалися час від часу, наприклад, у сфері торгівлі. Деякі євреї навіть могли жити серед росіян (або навпаки) і в такий спосіб підтримували відносини й мали достатню можливість

для взаємного спостереження. Однак потрібно бути обережними в розумінні відмінності в представленні євреїв, зображених у цих легендах (яких зазвичай називають жидами), та фактичною особою (наприклад, сусідом чи торговим партнером), на яку, як правило, кажуть «єврей». Немає необхідного зв'язку між розпусними та огидними євреями з народних оповідань і тими, з якими росіяни безпосередньо контактували. По суті, існував незначний або взагалі не існував такий зв'язок з погляду простолюду. Я вдячна Г. Ротштейн за розуміння різниці між світом народних оповідань та світом російського села і міста. Такий підхід підтримує Г. Мальцев у своїй праці «Традиційні формули російської народної необрядової лірики» [7]. Він стверджує, що народні оповідання слід розуміти не як відображення фактичного досвіду, а як метафоричний елемент. Р. Ротштейн стверджує, що не існує жодних легенд про росіян серед євреїв.

Сприйняття чужинців у легендах – не така проста тема, як може здатися на перший погляд. Безсумнівно, можна вказувати на образи євреїв і циган та стверджувати, що легенди є відповідальними за дезінформацію та стереотипи щодо цих народів. Такий висновок схожий на аргумент, що легенди завжди були доволі консервативним жанром. Їм бракує як відтінку, потрібного для розуміння цього складного жанру, так і механізму, який функціонує в певному соціальному контексті. Уважаю доцільним повторити, що я не цілком відмовляюся від таких характеристик легенди, але стверджую, що вони потребують аналізу їх змісту та функцій. Згадаймо, що сприйняття цих етнічних груп було засноване на двох дуже різних джерелах інформації, одне з яких здебільшого ґрунтувалося на чутках, а інше – на фактичному спілкуванні між народами. Ми без ризику можемо дійти висновку, що легенда не створює стереотипи, а будується на вже існуючих. Незважаючи на позитивні характеристики циган у легендах про врятування Христа, у суспільстві залишилися негативні уявлення про них. Як стверджує Г. Мальцев [7] у своєму дослідженні народних оповідань, легенда – це не відображення фактичного стану речей у межах російського середовища, а лише альтернатива реальності, призначена для плекання надій і бажань.

Література

1. Белова О. В. «Народная Библия». Восточнославянские этиологические легенды / сост., коммент. О. Беловой. – М., 2004.
2. Degh L. Legend and Belief. – Bloomington : Indiana University Press, 2001.
3. Goldstein D. Once Upon a Virus. AIDS Legends and Vernacular Risk Percep-

tion. – Logan : Utah State University Press, 2004.

4. Kuznetsova V. S. Narratives on the Rescue of the Infant Jesus in the Russian Folk «Bible» (Siberian Russian Texts) // Folklorica. – 2007. – N XII. – P. 89–108.

5. Кузнецова В. С. Дуалистические легенды о сотворении мира в восточно-

славянской фольклорной традиции. – Новосибирск, 1998.

6. Народные русские легенды А. Н. Афанасьева / ред. В. С. Кузнецова. – Новосибирск : Наука, 1990.

7. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. – Ленинград : Наука, 1989.

Пареклад з англійської Інни Головахи